

SISSEJUHATUS

Jõgeva ei ole just väga sageli Eesti ajalookirjandusse sattunud. Pole ju tegemist ei endise kihelkonnakeskuse, keskaegse kaubalinna ega sõjalises mõttes tähtsa teede ristumispunktiga. Siiski mõjutas Jõgeva mõisa, alevi ja hilisema linna arengut Laiuse kihelkonna kujunemine ja samanimelise ordulinnuse rajamine 14. sajandil.

Jõgeva ümbruskonna vanemat ajalugu on siiani kõige põhjalikumalt käsitletud Johan Kõpp oma lokaalajaloo tähtteoses “Laiuse kihelkonna ajalugu”.¹ Toetudes erinevatele arhiiviallikatele nii Lätist kui Rootsist, kroonikatele ning varasemale baltisaksa ajalookirjandusele, esitab Kõpp äärmise põhjalikkusega ülevaate kihelkonna ajaloost alates Laiuse esmamainimisest läbi mitmete võimuvahetuste kuni 20. sajandi alguse kiriku-, kooli- ja kultuurielu kajastamiseni välja. Oma osa 700-leheküljelise monumentaaltöö sünni juures etendas kahtlemata autori tihe seotus Laiusega – nimelt oli Juhan Kõpp aastatel 1909–1922 Laiuse Püha Jüri koguduse õpetaja. Küllap innustas teda kohalikku ajalugu jäädvustama ka teadmine enne teda seal kandis lühemat või pikemat aega elanud või töötanud tuntud kiriku-, ühiskonna-, ja kultuuritegelastest: Reiner Brocmann (Reinerus Broocmann), H. J. von Jannau, J. Poska, H. Raudsepp jne. Kuid ka Rootsi kuninga Karl XII viibimine 1700. aasta talvel Laiusel ja andmed tema mõjust kohalikele ei jäänud Kõpule tähele panemata. Tema sulest on pärit ka esimesed teated Jõgeva alevi majandus- ja kultuurielust.

Järgmine autor, kes keskendus juba otseselt Jõgeva ajaloole, oli geograaf ja kodu-uurija Helve Anton. Tema 1988. aastal ilmunud raamat² oli esimeseks katseks anda süstemaatiline ülevaade Jõgeva linna arengust selle kaasajani välja. Raamat hõlmas kõiki eluvaldkondi alates Jõgeva asendist ja looduslikest oludest kuni 1980. aastate majandustegevuse ja kultuurisündmusteni välja. Samuti käsitles raamat põgusalt Jõgeva lähiümbrust: Jõgeva alevikku, kus oma alguse sai praegune Sordiaaretuse Instituut, Siimusti, Õuna, Kurista, Painküla ja Ellakvere külade ajalugu. Raamatu ilmumisaeg ja selle piiratud maht põhjustasid paraku Eesti

---

¹ Johan Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu 1937.

² Helve Anton. Jõgeva. Tallinn 1988.

Vabariigi ja Teise maailmasõja aegsete sündmuste kirjelduse lünklikkuse. Peatükis “Jõgeva saab linnaks (1938)” on poolel leheküljel märkimist väärinud vaid kolm fakti: linnaks saamine, revolutsioonilise liikumise puudumine ning salatrükikoja tegutsemine Vaimastvere valda jäänud Paduveres. Samuti on Helve Anton ekslikult väitnud, nagu oleks Jõgeva raudteejaam hävinud 1944. aastal – ei saanud ju 1988. aastal välja antud raamatus kõnelda hoone sihilikust õhkimisest Nõukogude vägede poolt.

Kolmanda autorina väärrib esiletõstmist Kaitseliidu Jõgevamaa malevkonna propagandapealik ja ajaloo huviline Ülo Pärn, kes alustas oma uurimistöö tulemuste avaldamist Eesti Vabariigi taasiseseisvuse algul ilmunud ajaleheartiklites ning on jõudnud mitmete raamatute üllitamiseni. Mahukas, 362-leheküljelises teoses “Jõgevamaa Kaitseliidu raamat”³ on Ü. Pärn kajastanud praeguse Jõgevamaa territooriumil toimetanud Kaitseliidu malevkondade ajalugu, millele lisandub tagasivaade Kaitseliidu-eelsesse aega, ülevaated Vabadussõja sündmustest Jõgevamaal, Naiskodukaitsest, Noorkotkastest ja Kodutütardest, aastatel 1941–44 tegutsenud Omakaitsest ning raamatu viimases osas Kaitseliidu arengust pärast Eesti taasiseseisvumist. Äärmiselt detailne ja faktirohke kogumik pakub põhjalikku teavet ja rohket pildimaterjali ka Kaitseliidu oluliste juhtfiguuride kohta.

Ülo Pärn on kogunud ka märkimisväärse hulga materjali Jõgeva vanema asustuse kohta ning osales nende materjalide koondamisel linna 70. sünnipäeva puhul avaldatud koguteose kaante vahele.⁴ Ü. Pärn ise on nimetatud raamatus käsitlenud erinevaid valdkondi (linna valitsemine, majandus, korrakaitse, haridus), edastades lugejatele rohkesti detailset teavet. Osalt on see teave ehk isegi liiga detailne (kümned nimed ja daatumid, aga ka näiteks andmed palkade suuruse kohta). Keeruliseks on osutunud ka raamatu vormiline ülesehitus – sündmuste kirjeldused vahelduvad pikkade loeteludega (tänavate, ettevõtete ja isikute nimed). Kohati kajastab mõni peatükk liiga erinevaid alateemasid. Näiteks antakse peatüki “Stalinismi ajal 1944–1953” ühes lõigus ülevaade Jõgeva linna täitevkomitee esimeestest, järgmises lõigus kõneldakse 1. mai miitingust ning seejärel hoopiski remonditöödest ja turbalõikusest. Raamatu kui terviku seisukohalt torkab silma sisuline ja stiililine ebaühtlus, mis on tingitud 26 kaas autori erinevast kirjutuslaadist ning teemade erinevast mahust. Kuigi võib aimata arhiiviallikate kasutamist, puuduvad raamatus viited nende kontrollimiseks. 2011. aastal ilmus Ülo Pärna sulest veel üks raamat, sedapuhku Jõgeva ettevõtetest, mis oma detailirohkuses siinkirjutajale samuti tänuväärseks abiks oli.⁵

³ Ülo Pärn. Jõgevamaa Kaitseliidu raamat. Põltsamaa 2001.

⁴ Jõgeva linna lugu. Jõgeva 2008.

⁵ Ülo Pärn. Ettevõtete ja asutuste Jõgeva. Mälestuste Jõgeva. Kogutud mälestused II. Koostanud Toomas Muru. Jõgeva 2011.

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on kõrvutada ja analüüsida muudatusi ning arenguid, mis leidsid aset Jõgeva poliitilises, majanduslikus ja kultuurielus aastatel 1938–1949. Vaadeldavad aastad määrasid suuresti Jõgeva edasise käekäigu. 1938. aasta oli neljateistkümnendale alevile, sealhulgas Jõgevale, pöördelise tähtsusega – neile anti linnaõigused. Tegelikult sai juba siit alguse muutuste ja segaduste aeg, mis kestis 1940. aastate lõpuni. Töö ajalise telje teine ots, 1949. aasta, on märgilise tähendusega. Seda mitte ainult märtsiküüditamise tõttu, mis linna elanikkonda puudutas suhteliselt vähe, kuid loodi ju 1949. aastal iseseisva haldusüksusena Jõgeva maakond, enam-vähem jõudis lõpule sõjapurustuste likvideerimine ning selleks ajaks oli asutatud mitmeid uusi ettevõtteid. Tundub, et kõigest eelnenust hoolimata algas just pärast 1949. aastat Jõgeva uus majanduslik tõus: ehitati koolimaja, kultuurimaja, haldushoone, muusikakool, raudteejaam. Kuid vaimses mõttes oli linn, mis kaotas sõjategevuse tagajärjel suure osa oma kesklinna hoonestusest ja hulgaliselt elanikke, sattunud identiteedikriisi.

Ühest küljest on üksteist aastat, mis on käesoleva raamatu ajaliseks mõõtmeks, piisavalt pikk aeg, et mingid arengud võiksid linna elu mõjutada. Kuid olulisem on siiski see, kui võrd raske ja traagiline oli käsitletav periood mitte ainult Jõgevale, vaid kogu Eestile. Sõda ning sellest tulenenud kataklüsmid puudutasid paraku iga üksikisikut ka kõige kaugemas Eesti otsas. Poliitilises mõttes oli tegemist tõeliselt murrangulise kümnendiga, mille sündmusi on põhjalikult uuritud küll Eestis, kuid mitte lokaalajaloolisel tasandil. Väikese killuna ühest suurest mosaiigist ajaloos heidab käesolev uurimus Eestis aset leidnud protsessidele valgust ühe väikelinna vaatenurgast ning võimaldab ülemaalses kontekstis 1940. aastatel toimunut paremini mõista. Jõgeval aset leidnud sündmused ja muutused ei seisnud küll väljaspool ülejäänud riiki, kuid asula tekkeloost ja edasisest käekäigust tingitult kujunes linna areng neil aastail siiski paljude teiste väikelinnadega võrreldes teistsuguseks.

Uurimus on üles ehitatud lähtuvalt kolmest suurest teemast: linna valitsemine, majanduselu ning haridus- ja kultuurielu. Tööst on välja jäänud usuelu, sest Jõgeval polnud märkimisväärseid usurühmitusi, v.a baptistide “Petaania” kogudus. 1938. aastal oli kõne all kogudusele oma kiriku ehitamine ja valmis ka projekt, kuid esialgu rahaliste raskuste ning seejärel poliitiliste muutuste tõttu jäi plaan teostamata. Nii jäigi Jõgeva seotuks Laiuse koguduse ning sealse surnuaiaga (paljude Jõgeva elanike viimaseks puhkepaigaks kujunes siiski lähedalasuv Siimusti kalmistu).

Kõik kolm suurt teemat omakorda on jagatud alapeatükkideks, mis kajastavad poliitilistest muutustest tingitud olukorda. Kõigepealt on fikseeritud seis Eesti Vabariigi lõpuaastail, seejärel muutused, mis tulenesid esimesest Nõukogude

okupatsioonist (1940–41), Saksa okupatsioonist (1941–44) ning teisest Nõukogude okupatsioonist (1944–49). Esimeses osas on eraldi alapeatükkidena välja toodud ka 1941. ja 1944. aasta sõjasündmused. Selline ülesehitus annab parema võimaluse võrrelda ühes või teises vaadeldavas eluvaldkonnas toimunud muutusi. Kronoloogilist rida järgides, alustades aastast 1938 ja lõpetades 1949. aastaga, olnuks raskem eri valdkondades orienteeruda ja seoseid tekitada.

Käesoleva uurimuse puhul kujunes kõige olulisemaks allikaks Riigiarhiivis säilitatav Jõgeva linnavalitsuse fond (ERA fond 2974), mis andis põhjalikku informatsiooni nii linna valitsemist, majandust kui kultuuri puudutavates küsimustes. Tegemist on peamiselt linnavalitsuse istungite protokollide, linnakodanike kirjade ja neile saadetud vastuste ning ministeriumide korralduste ja ringkirjadega kuni 1944. aastani. Linnavalitsuse fondi osa, mis kajastab linnavalitsuse (täitevkomitee) tegevust aastatel 1940–41, moodustab Riigiarhiivis eraldiseisva fondi (ERA f. R-1082), mis on samuti töös kasutamist leidnud. Kultuuriosaga on muidugi lood kehvad, sest haridus- ja seltsielus toimuvat pole eriti vajalikuks peetud dokumenteerida ja talletada. Jäädvustamist on leidnud vaid hädapärased faktid, statistika. Seetõttu on haridus- ja kultuuriosa jäänud ka kõige lahjemaks, püüdes olulisima toimunust ometi edasi anda. Siiski on õnnestunud kultuuriga seotud infot leida ka muudest allikatest. Puudujäägid selles vallas on ka üle-eestilisel tasandil, kus samuti haridus- ja seltsielu vajaks põhjalikumalt süüvimist. Nimetamist väärivad veel Jõgeva Majandusühisuse tegevust puudutavad materjalid Eesti Tarvitajate Keskühisuse tarvitajate ja majandusühisuse fondis (ERA f. 100).

Teine oluline hulk arhiivimaterjale pärineb Lääne-Viru Maa-arhiivist (LVMA), mis hõlmab endise Jõgeva Maa-arhiivi säilikuid alates 1944. aastast. Jõgeva halduslikku arengut puudutav informatsioon sisaldub Jõgeva Linna TSN Täitevkomitee fondis (LVMA.10JO), milles leidub linna täitevkomitee istungite protokolle, kirjavahetust elanikega, ministeriumide määrusi ja eeskirju jms. Haridusteemalised materjalid on koondatud Jõgeva Keskkooli fondi (LVMA.46JO) ning kultuurielu puudutav (kirjavahetus, pidude eeskavad, huviringide statistika ja koosseisud) Jõgeva Rajooni Kultuurimaja fondi (LVMA.180JO). Loomulikult on käesoleva uurimuse koostamisel kasutatud ka olemasolevat ajalookirjandust. Mõningad töös käsitlemist leidnud teemad on peamiselt kaetud arhiiviallikatega, teistel juhtudel (Kaitseliit, politsei, tervishoid) on tuginetud ennekõike varasematele töödele. Kogu Eestit puudutanud sündmuste ja protsesside kajastamisel on kasutatud mitmeid üldkäsitlusi ja spetsiifilisi uurimusi. 1941. ja 1944. aastal sõjategevuse käsitlemisel on tuginetud Eesti ajaloo VI köitele⁶ ning raamatutele, mille autoriteks on Herbert

---

⁶ Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu 2005.

Lindmäe⁷, Mart Laar⁸, Anne-Riitta Isohella⁹ ning Evald Uustalu ja Rein Moora.¹⁰ Eesti omavalitsuste ja Nõukogude garnisonide (baasivägede) suhetest 1939–40 on põhjalikult kirjutanud Leho Lõhmus¹¹, 1941. aasta sõjasündmustest Eestis Toomas Hiio¹², Nõukogude vägede evakueerumisest Eestist 1941. aastal Peeter Kaasik.¹³ Pearu Kuusk on oma uurimuses käsitlenud Banditismi Vastase Võitluse Osakonna toimetamisi pärast 1944. aasta sõjategevuse lõppu Eesti pinnal.¹⁴ Otseselt Jõgevat puudutas teisel pool Peipsi järve elanud eestlaste kodumaale naasmine 1944. aastal, mida on värvikalt kirjeldanud Ilmar Arens.¹⁵ Suure töö 1949. aasta küüditamise uurimise kohta Tartumaal on ära teinud Aigi Rahi, kelle raamatut “1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas”¹⁶ on kasutatud ka käesolevas töös. Muutusi Eesti majanduses 1940. juunipöörde järel on oma uurimuses laganud Maie Pihlamägi.¹⁷ Lisaks on siin kasutamist leidnud erinevad publitseeritud allikad: dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal¹⁸, hävituspataljone puudutavad dokumendid¹⁹ ning Saksa okupatsiooni ajal Eestis hukatud ja vangistuses hukkunute nimekirjad.²⁰

Hästi paigutusid uurimusse ka ajalehtede ülevaated Jõgeva sündmuste ja elu-olu kajastamisel. Ajalehed Postimees ja Eesti Sõna on lugejaga jaganud üsna kronoloogilises järjestuses 1941. aasta sõjasündmusi Jõgeva ümbruses, kuid neid reportaaže tuli hoolikalt võrrelda teiste materjalidega, et teha vahet tõepärase

⁷ Herbert Lindmäe. *Suvesõda Tartumaal 1941*. Tartu 1999.

⁸ Mart Laar. *Sinimäed 1944: II maailmasõja lahingud Kirde-Eestis*. Tallinn 2008; Mart Laar. *Emajõgi: II maailmasõja lahingud Lõuna-Eestis 1944*. Tallinn 2006.

⁹ Anne-Riitta Isohella. *Soomepoisid. Eesti mehed Soome Jätkusõjas*. Tallinn 2008.

¹⁰ Evald Uustalu, Rein Moora. *Soomepoisid*. Tallinn 1993.

¹¹ Leho Lõhmus. *Omavalitsuse ja kohaliku garnisoni suhetest 1940–1941*. // 1941. aasta Eestis. Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6. Tallinn 2006, lk 13–37.

¹² Toomas Hiio. *Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis*. // 1941. aasta Eestis. Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6. Tallinn 2006, lk 101–121.

¹³ Peeter Kaasik. *Nõukogude võimustusüsteemi lagunemine Eestis ja Nõukogude asutuste evakueerimine Venemaale 1941. aasta suvel*. // 1941. aasta Eestis. Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6. Tallinn 2006, lk. 69–88.

¹⁴ Pearu Kuusk. *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismi Vastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947*. Tartu 2007.

¹⁵ Ilmar Arens. *Peipsitagused eestlased. Fakte, dokumente ja mälestuspilte Ida-Peipsimaa uurimustelt 1943–1944*. Tartu 1994.

¹⁶ Aigi Rahi. *1949.a. märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu 1998.

¹⁷ Maie Pihlamägi. *Esimene nõukogude aasta Eesti majanduses: 1940–1941*. // *Acta Historica Tallinnensia* nr 9, 2005, lk 187–209.

¹⁸ *Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat. Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal*. Koostajad Liivi Uuet ja Erich Kaup. Tallinn 2011.

¹⁹ *Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954. Dokumentide kogumik*. Koostajad Tiit Noormets ja Valdur Ohmann. Tallinn 2006.

²⁰ *Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944: Hukatud ja vangistuses hukkunud*. Koostanud Indrek Paavle. Tartu 2002.

informatsiooni ja propaganda vahel. Sama kehtib ka 1949. aastal asutatud Jõgeva maakonna ajalehe Kolhoosnik puhul, kus mõnikord puudus tegelik alus töövõitusesse uskumisel.

Lisaks eelpool nimetatud arhiivandmetele ja kirjandusele on autor sündmuste paremaks illustreerimiseks lisanud töösse ka linnaelanike mälestusi, mis Toomas Muru ja Heli Järve toimetamisel ilmusid ühiste kaante vahel 2008. aastal raamatus “Mälestuste Jõgeva.”²¹ Samuti oli siinkirjutajal võimalus tutvuda 1980. aastal Johannes Nahkuri poolt kirja pandud isiklike mälestuste käsikirjaga.²²

Kuna enamik Jõgeva probleeme tulenes II maailmasõjast, on 1941. ja 1944. aasta situatsiooni paremaks mõistmiseks lisatud 1934. aastast pärinev detailne linna- ja alevi plaan. Plaan annab ülevaate hävinenud hoonestusest, linna suurusest enne ja pärast linnapiiride laienemist ning linnas paiknenud olulisematest haldushoonetest ja tööstusettevõtetest. Siiski plaanil märgitud 1941. ja 1944. aastal hävinenud hooned on tähistatud tinglikult, lähtudes küll aadressidest, kuid et seitse aastat on parajalt pikk aeg, mil linna ehitati ka uusi hooned, näiteks Jõgeva Ühispank, siis pole plaanil taotletud tingmärkide liigset täpsust. Pealegi kajastavad märgid peamiselt elumaju ja ärihooneid ning ei anna muidugi ülevaadet kõigi abihoonete põlengutest ning kahjustustest. Fotod raamatusse said valitud erinevate teemade põhimõttel. Püüdsin vältida fotosid (küll mitte õnnestunult), mida trükis on juba avaldatud, kuid see polnud omaette eesmärgiks. Õnneks näevad paljud ülesvõtted trükivalgust siin esmakordselt. Olen jäädvustanud ka ise Jõgeva vanemat hoonestust ning seda mitte asjatult – käsikirja valmimise ning raamatu trükki minemise vahemikus on kadunud linnapildist peatänavaa ääres asunud endine lasteaed ning sama tänava algusesse pargi kõrvale on kerkinud politsei- ja kohtumaja. Enne Teist maailmasõda oli seegi krunt hoonestatud kuni raudteeni välja, kuhu hiljem, nõukogude ajal rajati haljasala (vt plaan 1). Eri aegadel linna majandust ilmestanud ettevõtete nimekirjad ning nende ühinemine-likvideerimine, samuti linnaametnike koosseisud ning küüditatute nimekirjad leidsid samuti endile koha käesoleva raamatu lisas. Et saada aimu Jõgeva arenguloost käsitletaval perioodil, peab alustama päris algusest.

²¹ Mälestuste Jõgeva. Kogutud mälestused. Koostanud Heli Järv ja Toomas Muru. Jõgeva 2008.

²² Johannes Nahkur. Mälestused Jõgevast. Käsikiri 1980.